

Ewa Kocój, Paweł Lechowski, Katarzyna Plebańczyk

TEMATYKA CYGAŃSKA W POLSKICH ZBIORACH IKONOGRAFICZNYCH (WIEK XIX – I POŁOWA XX WIEKU) – REKONESANS

SŁOWA KLUCZE: Romowie – kultura cygańska – ikonografia – zbiory cygańskie w Polsce

KEY WORDS: The Roma – Gypsy culture – iconography – Gypsy collection in Poland

Abstract

THE IMAGE OF GYPSIES IN POLISH COLLECTIONS OF ICONOGRAPHIC MATERIALS (19TH CENTURY – FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY) – RECONNAISSANCE

At least since the Middle Ages the people of Europe have shared their space with the nomadic Gypsy people. Its long, often troublesome neighborhood resulted in the formation of two parallel, though different, stereotypical images of the Roma in European culture. In one of them one, they are portrayed negatively, as the personification of all the pejorative and demonic qualities. Two words describing Roma Stereotypes in this language context are as follows: dangerous vagrants, thieves, criminals, living without any moral rules.

Under the influence of romantic ideas in European culture a different picture of the Gypsies began to take shape. According to this ideal, they were considered to be free people, living itinerant lives and in harmony with nature, free from hard work, colorful, cheerful, independent and artistic.

In this paper we would like to present how the ideas existing in the nineteenth-and twentieth-century culture reflected in the iconography of Roma. On the basis of Polish collections we will show the most important themes and motifs associated with the iconography and mythology of this minority. At the same time, we will try to show to what extent the European images coincided with the real culture and tradition of the Gypsies. In the analysis we will use both engravings, woodcuts, paintings, graphics press and photographs found in public collections in Tarnow, Sejny or Krakow, as well as in various private collections.

Zainteresowanie kulturą romską narodziło się na ziemiach polskich w wieku XIX na fali romantycznych idei, głoszących związek z naturą, i fascynacji kulturami ludowymi. To wówczas pojawiły się pierwsze etnograficzne próby opisanie tej kultury oraz przedstawienia ikonograficzne¹. Zainteresowania te nasiliły się w latach siedemdziesiątych XX wieku, kiedy stopniowo zaczęła się zmieniać polityka państwa wobec mniejszości etnicznych i narodowych. Powstało wówczas kilkadziesiąt dobrze ocenianych i wartościowych opracowań tematyki romskiej. Warto wspomnieć, że dzięki fascynacji i zaangażowaniu jednego z najbardziej znanych cyganologów polskich, Adama Bartosza, Państwowe Muzeum Okręgowe w Tarnowie pozyskało bogatą ikonografię, a w roku 1990 otworzyło – jako pierwsze na świecie – stałą wystawę o romskiej historii i kulturze. Szczególne zainteresowanie tą kulturą rozwija się w Polsce od ponad dwudziestu lat, odkąd po upadku komunizmu temat mniejszości narodowych i etnicznych przestał być ukrywany, a idea asymilacjonizmu nie wyznaczała już kierunku polskiej polityki wobec etnosów². Zainteresowanie to wynika także z wielokulturowej polityki Unii Europejskiej i mieści się w jej priorytetach, kładących nacisk na integrację społeczności romskiej. Regulacje unijne, a także ich odpowiedniki na poziomie państw powodują, że w Polsce powstały różne instytucje tworzone przez samych Romów,³ zwiększyło się zainteresowanie ich kulturą, a stworzone wcześniej kolekcje mogły ujrzeć światło dzienne. Zbiory te znajdują się dziś zarówno w muzeach państwowych, organizacjach non-profit, jak i rękach prywatnych. Ostatnio bogatą kolekcję zgromadziła Fundacja Pogranicze z Sejn i udostępniła część z niej w Internecie⁴. Najbogatsze prywatne zbiory zgromadzili: Andrzej Staszak (†2009 r.)⁵, cyganolog i podróżnik Andrzej Grzymała-Kazłowski z Warszawy oraz etnograf i cyganolog Paweł Lechowski z Krakowa.

¹ Źródła historyczne dotyczące Cyganów w Polsce są dużo starsze i sięgają XV wieku. Na ten temat zob. L. Mróz, *Dzieje Cyganów-Romów w Rzeczypospolitej XV–XVIII w.*, Warszawa 2001. Z najważniejszych publikacji dotyczących cygańskiej historii i kultury w Polsce należy wymienić: T. Czacki, *O Cyganach* [w:] *Dziela*, t. III, Poznań 1845; I. Daniłowicz, *O Cyganach: wiadomość historyczna, czytana na posiedzeniu publicznym Cesarskiego Uniwersytetu Wileńskiego, dnia 30 czerwca 1824 roku przez Ignacego Daniłowicza, z dodaniem wyrazów i wzorów odmian gramatycznych języka tego narodu*, Wilno 1824; J. Gluziński, *Król cygański i Akademia Niedźwiedzia* [w:] *Kalendarz Polski Ilustrowany J. Jaworskiego*, Warszawa 1867; T. Narbutt, *Rys historyczny ludu cygańskiego*, Wilno 1830.

² J. Nikitorowicz, *Grupy etniczne w wielokulturowym świecie*, Gdańsk 2011, s. 261–408.

³ Do najważniejszych organizacji romskich w Polsce należą m.in.: Stowarzyszenie Romów w Polsce z siedzibą w Oświęcimiu, Związek Romów Polskich z siedzibą w Szczecinku; Fundacja Królewska Romów; Europejskie Towarzystwo Edukacji i Kultury Romów z siedzibą w Ciechocinku, Stowarzyszenie Romów w Krakowie, Centrum Kultury Romów w Polsce – Stowarzyszenie Kulturalno-Społeczne z siedzibą w Tarnowie, Stowarzyszenie Mniejszości Narodowej Romów „Roma Union” z siedzibą we Włocławku, Stowarzyszenie Kobiet Romskich w Polsce z siedzibą w Krakowie.

⁴ Niewielkie zbiory romskie posiadają także w Polsce muzea: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Muzeum Etnograficzne im. S. Udzieli w Krakowie oraz Muzeum Fotografii w Krakowie.

⁵ Andrzej Staszak zgromadził jedną z największych kolekcji pocztówek o tematyce romskiej w Polsce. Po jego śmierci w 2008 r. część tej kolekcji została przekazana do Muzeum Okręgowego w Tarnowie, a część została w dyspozycji jego narzeczonej – p. Barbary Borowskiej.

Celem tego artykułu jest przyjrzenie się tematowi występującemu w ikonografii romskiej zbieranej w Polsce. Interesuje nas przede wszystkim ustalenie szczegółów ikonograficznych, ponieważ mimo rosnących zbiorów, temat ten jest w Polsce wciąż bardzo słabo przebadany i opisany. W opracowaniach dotyczących Romów występuje niemało nieścisłości dotyczących przede wszystkim nazewnictwa, terminologii i historii. Wynikają one stąd, że badania w wielu krajach (szczególnie znajdujących się pod rządami komunistycznymi) rozwijały się w izolacji. Dlatego artykuł ten nie pretenduje do miana wyczerpującego, lecz wskazuje pewne powtarzające się w polskich zbiorach tematy ikonografii romskiej, by stworzyć podstawę późniejszych szczegółowych interpretacji i badań porównawczych. Celem jest opis i wstępna analiza, poddanie jej krytyce i spowodowanie szerszej dyskusji.

Tematyka cygańska w ikonografii polskiej pojawiła się w połowie XIX wieku, początkowo przede wszystkim wśród artystów⁶. Uwolnienie Cyganów ze statusu niewolników, jaki posiadali do drugiej połowy XIX wieku w Rumunii⁷ i związane z tym migracje do Polski oraz innych krajów europejskich spowodowały, że stanowili oni wdzięczną inspirację dla twórców tego okresu, opanowanych romantycznymi ideałami. Tematem twórczości artystów byli nie tylko miejscowi Cyganie, zamieszkali tu od dawna i przemieszczający się po kraju, lecz także przybysze z ziem sąsiednich. Wkrótce ich wizerunki pojawiły się nie tylko w malarstwie, lecz także na litografiach, rycinach, drzeworytach, a pod koniec wieku XIX – po wynalezieniu fotografii – również na pocztówkach. Już wówczas obrazy te były uzupełniane opisami życia i obyczajowości cygańskiej, nierzadko negatywnymi. Ważne jest uświadomienie sobie tej prawidłowości, która do dziś ciąży na potocznych i naukowych koncepcjach dotyczących ikonografii Cyganów. Kontekst (opis, notatka prasowa czy naoczna relacja) powoduje, że ikonografia nabiera negatywnego charakteru. Jeśli jednak ikonografię analizuje się z perspektywy czasu i bez uwzględnienia kontekstu/opisu, nie zawiera ona wartościowania; przeciwnie – staje się neutralna, a nawet pozytywna. Dotykamy tu zatem ważnego problemu dotyczącego związków między sztuką a jej odbiorcą, czyli pytania: co widzimy na przedstawieniach i czy nasza percepcja zmienia się pod wpływem czasu, osobistych doświadczeń i kontekstu kulturowego? Na takie problemy doświadczenia sztuki, w tym także religijnej, zwrócili ostatnio uwagę tacy badacze, jak Robin Cormack, David Friedberg, a w Polsce – Anna Niedźwiedz i Ewa Kocój⁸. Istotą ich rozważań jest wykazanie, że kultura wyposaża nas w mechanizmy

⁶ A. Bartosz, *Romowie w sztuce*, wstęp do katalogu wystawy, Kraków 2012, s. 3.

⁷ Uwolnienie Cyganów z niewoli w Rumunii było procesem długofalowym. Można przyjąć, że nastąpiło to w latach 1827–1866. Na ten temat zob.: V. Achim, *Țigani în istoria României*, București 1998, s. 84–95; E. Kocój, P. Lechowski, *Cyganie w Rumunii (z dziejów tematu w wiekach XV–XIX)* [w:] St. Jakimowska, E. Wieruszewska (red.), *We wspólnocie narodów i kultur. W kręgu relacji polsko-rumuńskich. Materiały z sympozjum*, Suczawa 2008, s. 385.

⁸ R. Cormack, *Malowanie duszy. Ikony, maski pośmiertne i całuny*, tłum. K. Kwaśniewicz, Kraków 1999; D. Freedberg, *Potęga wizerunków. Studia z historii i teorii oddziaływania*, tłum. E. Klekot, Kraków 2005; E. Kocój, *Świątynie, postacie, ikony. Malowane cerkwie i monastery Bukowiny Południowej w wyobrażeniach rumuńskich*, Kraków 2006; A. Niedźwiedz, *Obraz i postać. Znaczenia wizerunku Matki Boskiej Częstochowskiej*, Kraków 2005.

interpretacji sztuki, które mogą powodować, iż w przedstawieniach widzimy to, co nie zawsze jest w nich zawarte. Nasza wyobraźnia, ukształtowana w określonej kulturze, jakby „dodawala” coś od siebie, stwarzając iluzję adekwatnego poznania. Także sam obraz, niezależnie od kontekstu, wzbudza „osobliwe” odczucia, niekiedy powodując niezwykłe, a nawet niespodziewane reakcje (gniew, płacz, śmiech, itd.).

Analiza przedstawień Cyganów ze współczesnej perspektywy jest przede wszystkim niezwykle ciekawym źródłem poznania ich kultury. Taki stosunek do ikonografii mógłby się spotkać z zarzutem zbyt pochopnego wyciągania wniosków z treści prezentowanych na wizerunkach. Jednak przedstawienia ikonograficzne potwierdzane są zarówno przez dawne opisy etnograficzne, jak i współczesne relacje z badań oraz przekazy audiowizualne, dotyczące Cyganów z krajów Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej, a szczególnie z Bałkanów. Prowadzone w różnych krajach obserwacje pokazują, że mimo nacisku na asymilację tej mniejszości i pozbawiania jej tożsamości kulturowej w II połowie XX wieku, wciąż zachowały się w Europie ślady co najmniej dziewiętnastowiecznych, a może wcześniejszych cech, typowych dla tej kultury. Ikonografia ukazuje także, co dla artystów, fotografików oraz ówczesnego społeczeństwa było osobliwe, niezwykłe czy fascynujące.

Analizując problematykę ikonografii cygańskiej XIX wieku i I połowy XX wieku, dostrzegamy różnorodność tematyki. Charakterystyczną cechą współczesnych polskich zbiorów nie jest ograniczanie się do zamieszkałych tu Cyganów, lecz wizerunki tej grupy etnicznej z różnych regionów Europy. Zawierają one przedstawienia Cyganów z Rosji, Ukrainy, Rumunii, Węgier, Polski oraz Bałkanów – Bułgarii, Bośni, Serbii i Albanii. Mniej liczna, ale znacząca jest także ikonografia Cyganów z krajów zachodniej Europy – Francji, Hiszpanii i Niemiec. Wśród przedstawień spotykane są zarówno sceny grupowe, jak i portrety poszczególnych przedstawicieli tej mniejszości.

Największą grupą tematyczną są przedstawienia wędrownych taborów i cygańskich obozowisk. Jest to interesujące, ponieważ już na przełomie XIX i XX wieku większość Cyganów na terenach Europy prowadziła osiadły (lub półosiadły) tryb życia. Przedstawienia malarskie w tym czasie częściej prezentowały Cyganów typowo wędrownych, w artystyczny sposób kreując rzeczywistość „życia w drodze”. Fotografii natomiast wierniej oddawały rzeczywistość – rejestrowały zarówno osiadłych Cyganów, jak i wędrujące tabory, choć także widać na nich próby stylizacji romskiej kultury. Wachlarz tematów ikonograficznych cygańskich taborów i obozowisk jest znaczny. W wielu z nich odnajdujemy Cyganów w drodze – wędrujących z wozami lub z końmi jucznymi. Droga staje się w tych wizerunkach elementem konstytutywnym tożsamości romskiej. Taka tematyka pojawia się na obrazie hiszpańskiego malarza Joachoma Aranio y Ruena, na którym rodzina Cyganów wędruje polami z niedźwiedziem i koniem jucznym⁹. Podobną scenę – przeprawę cygańskiej rodziny na wozie przez leśną rzekę – namalował Apoloniusz Kędziński¹⁰. Artystów tego

⁹ *Cyganie*, druk. drzew. wg obrazu J. Aranio y Ruena z 1887 r., kolekcja P. Lechowskiego, nr 4.

¹⁰ *Tabor cygański*, druk. drzew. wg obrazu Apoloniusza Kędzińskiego, repr. „Tygodnik Ilustrowany”, Warszawa 1882, nr 362, s. 364, kolekcja P. Lechowskiego, nr 7.

czasu fascynowało zatem życie w drodze, co zresztą widzimy na portretach, których tłem są cygańskie tabory czy obozowiska. Analiza ikonografii pozwala także wysnuć wnioski, że Cyganów często ustawiano do pozowania. Niektóre szczegóły (stanie na głowie, figlarny uśmiech, prezentacja „obcym” całej rodziny, towarzystwo policjantów) wskazywać mogą na to, że nie zawsze przedstawiano ich zachowania w naturalnym kontekście.

W ikonografii romskiej wiele miejsca zajmują Cyganie podczas odpoczynku, zazwyczaj w przestrzeniach granicznych – na rozstajach dróg, pod kapliczkami, przy ognisku na polach lub w lasach. Z jednej strony odzwierciedla to zwyczaje cygańskie znane z opisów etnograficznych i literackich, z drugiej – pokazuje, że w mentalności Europejczyków przestrzeń wyznaczona Cyganom (ludziom powiązanim z nizinami społecznymi) znajdowała się zawsze na zewnątrz świata oswojonego¹¹. Z punktu widzenia cygańskich tradycji ciekawe są przedstawienia Cyganów na różnych typach wozów. Najczęściej były to tzw. *wasongi*, przypominające typowe chłopskie wozy, z półokrągłym nakryciem z plandeki rozpiętej na pałkach (zwykle giętkich kijach, np. z leszczyny), służące do przewozu całego dobytku. Z relacji współcześnie żyjących Cyganów, którzy niegdyś prowadzili koczowniczy tryb życia, wynika, że w czasie wędrówki mężczyźni i kobiety szli zazwyczaj obok wozu¹². Mogła na nim jechać na tylko część rodziny – osoby starsze, małe dzieci, kobiety ciężarne lub w połogu. W ikonografii pojawiają się także Cyganie, którzy sami ciągną niewielkie wózki. Taką sytuację widzimy na rysunku Franciszka Streita, przedstawiającym Cygana w średnim wieku ciągnącego czterokołowy wózek z siedzącymi w nim małymi dziećmi; obok idą dwie kobiety i skrzypek¹³. Sporadycznie zdarzają się także wizerunki Cyganów z dwukołowymi wózkami, charakterystycznymi dla biedoty.

W ikonografii pojawiają się także przedstawienia obozowisk. Cyganie są zazwyczaj ukazani przed namiotami, zszytymi z kilku pasów (tzw. brytów), podczas odpoczynku czy przygotowywania pożywienia. Nieodłącznym atrybutem jest ognisko, płonące przed lub wewnątrz namiotu, a nad nim trójnóg z trzech drewnianych żerdzi lub żelaznych sztab, na którym zawieszano miedziany lub żeliwny kociołek. Takie przedstawienia pojawiły się m.in. w dziełach Henryka Pillatiego¹⁴ czy Antoniego Piotrowskiego¹⁵. Gotowanie potraw odbywało się także w kociołkach kładzionych wprost na kamieniach w ognisku lub na metalowych podstawach, wykonywanych

¹¹ B. Geremek, *Świat „opery żebraczej”. Obraz włóczęgów i nędzarzy w literaturach europejskich XV–XVII wieku*, Warszawa 1989, *passim*; E. Kocój, P. Lechowski, *Cyganie w Rumunii (z dziejów tematu w wiekach XV–XIX)* [w:] *We wspólnocie narodów i kultur. W kręgu relacji polsko-rumuńskich*, s. 374–387.

¹² Badania terenowe Pawła Lechowskiego prowadzone w latach 1970–2012, materiały w posiadaniu autorów artykułu.

¹³ *Cyganie*, Franciszek Streit, repr. „Tygodnik Powszechny”, Warszawa 1885, nr 25, s. 392, fot. – kolekcja P. Lechowskiego, nr 13.

¹⁴ *Koczowisko Cyganów*, Henryk Pillatti, repr. „Tygodnik Powszechny”, Warszawa 1961, nr 67, s. 5, fot. – kolekcja P. Lechowskiego, nr 19.

¹⁵ *Obóz Cyganów*, druk. drzew., repr. „Kłosy”, Warszawa 1873, nr 421, s. 56, fot. – kolekcja P. Lechowskiego, nr 23.

przez samych Cyganów¹⁶. Osiedli Cyganie byli często przedstawiani w ziemiankach lub półziemiankach, nakrytych drewnianym, dwuspadowym dachem. Ten typ cygańskich domów spotykano jeszcze do połowy XX wieku w Rumunii i na Bałkanach, a także na Podkarpaciu. Widzimy go m.in. na olejnym obrazie Antoniego Kozakiewicza, gdzie Cyganie przygotowują pożywienie przed półziemianką z szerokimi drewnianymi ścianami szczytowymi¹⁷. Podobny typ domów widnieje na obrazie Józefa Brandta *W cygańskim obozie*, przedstawiającym osadę półziemianek, nakrytych jeszcze słomą¹⁸.

Wspaniale prezentują się indywidualne portrety Cyganów, zarówno kobiet, jak i mężczyzn. Na obrazach tych widać ogromną fascynację wyglądem Cyganów i ich typem urody. Mężczyźni przedstawiani są zazwyczaj w charakterystycznym stroju: koszulach spiętych szerokimi pasami, służącymi jako kieszeń na dokumenty i pieniądze. Zazwyczaj mają na sobie czarne kamizelki, nierzadko z ozdobnymi guzikami. Mistrzami tego typu męskich portretów byli m.in. Franciszek Kostrzewski¹⁹, Jerzy Pstrak²⁰ i Karol Młodnicki, ten ostatni chętnie prezentujący mężczyzn ze skrzypcami²¹. Na niektórych rycinach z terenów węgierskich Cyganie przedstawiani są w typowych, szerokich, bufiastych spodniach, wpuszczonych w wysokie buty z cholewami. Zgodnie z cygańskim zwyczajem, nakazującym mężczyznom nakrywanie głowy, występują zawsze w kapeluszach. Ich fason (utrwalony na pocztówkach), prawdopodobnie już wtedy mówiący o przynależności grupowej (szczepowej), zależy od regionu. Rzadkie, ale bardzo ciekawe są przedstawienia męskiej hierarchii wśród Cyganów, widoczne np. na obrazie Tadeusza Popiela *Cygan*, prezentującym wójta z insygniami władzy: metalową laską z ozdobnym okuciem, trzymaną w prawej dłoni, oraz z medalionem – blaszką z ozdobnym okuciem w kształcie słońca – zawieszonym na szyi²².

Kobiety przedstawiane są jako niezwykle, barwne indywidualności, a ich stroje pozwalają nam poznać cygański ubiór z przełomu wieków. Szczególne wrażenie musiały wywierać Cyganki-Kelderaszki, w kolorowych spódnicach, na których – na tle dominującej czerwieni – widnieją różnobarwne kwiaty. Kolorowe chustki na głowach, zawiązane do tyłu, tzw. cygańskim sposobem, podkreślają piękno kobiet, ich powagę i melancholijny smutek. Takie fascynacje widzimy m.in. na *Portrecie*

¹⁶ *Cyganie w Anglii*, druk. drzew., repr. „Tygodnik Powszechny”, Warszawa 1880, nr 2, s. 32, fot. – kolekcja P. Lechowskiego, nr 52.

¹⁷ *Cyganie*, A. Kozakiewicz, repr. „Tygodnik Ilustrowany”, Warszawa 1888, nr 279, s. 281; *Cyganie*, Antoni Kozakiewicz, olej na płótnie, 1924, fot. – kolekcja P. Lechowskiego, nr 44.

¹⁸ *W obozie cygańskim*, Józef Brandt, repr. „Tygodnik Ilustrowany”, Warszawa, nr 1889, nr 392, s. 366, fot. – kolekcja P. Lechowskiego, nr 49.

¹⁹ *Cygany*, Franciszek Kostrzewski, akwarela, fot. – kolekcja P. Lechowski, nr 88; *Cygany*, Franciszek Kostrzewski, drzeworyt, repr. „Tygodnik Ilustrowany”, Warszawa 1869, nr 74, s. 256.

²⁰ *Cygan*, Jerzy Pstrak, repr. barwna na pocztówce sprzed 1918 r., kolekcja P. Lechowski, nr 86; *Cygan*, Jerzy Pstrak, repr. „Wędrowiec” 1898, nr 46, s. 912, fot. – kolekcja P. Lechowskiego, nr 86.

²¹ *Grajek cygański*, Karol Młodnicki, repr. „Tygodnik Ilustrowany” 1874, nr 359, s. 297; *Cygan grający na skrzypcach*, Karol Młodnicki, rys. węglem, 1886, fot. – kolekcja P. Lechowskiego, nr 55.

²² *Cygan*, Tadeusz Popiel, repr. „Wędrowiec”, Warszawa 1898, nr 46, s. 912 – kolekcja P. Lechowskiego, nr 56.

Cyganki Feliksa Wygrzywalskiego²³, *Portrety dwóch młodych Cyganiek* Alojzego Majchra²⁴ czy *Cyganca* Wojciecha Weissa, wybitnego polskiego malarza nurtu ekspresjonistycznego²⁵. Ikonografia pokazuje także regionalne zróżnicowanie stroju cygańskich kobiet. Część badaczy uważa, że ubiór stanowił jedynie kod kultury, pozwalający wyróżniać się Cyganom spośród innych osób²⁶. Jednak analiza stroju Romów w kontekście regionu, w którym mieszkają, prowadzi do wniosku, że był on najczęściej dostosowany do zwyczajów miejscowych. Cyganki z Rumunii ubierały się jak miejscowe chłopki, Cyganki z Węgier – jak Węgierki, a w stroju Cyganiek z Bałkanów spotykamy zestaw elementów ubiorów z tego regionu. Jedne z najciekawszych przedstawień pochodzą z Bałkanów, a zwłaszcza z Bośni i Serbii, gdzie Cyganki ubierały się podobnie jak kobiety islamskie – w czador i hidżab, jednak o zdecydowanie żywszych kolorach. Widzimy to m.in. na pocztówkach *Cyganie bosniacy* z lat 1917–1921²⁷ czy *Cyganie serbscy* z 1918 roku²⁸.

W wizerunkach cygańskich kobiet zwracają także uwagę przedstawienia ich nagości. Temat ten musiał fascynować ówczesne społeczeństwo, ponieważ w omawianym okresie pojawia się on stosunkowo często. Dotyczy to zarówno artystycznych dzieł malarskich, jak i fotografii dokumentacyjnej. Jednym z nich jest *Cyganka* Franciszka Machniewicza z 1885 roku²⁹. Ciekawe są także portrety Cyganiek z Hiszpanii, na których półnagie kobiety mają zakryte hidżabem włosy, a na głowach noszą dzbany, jak np. na drzeworycie *Zigeunermädchen de Albacin*³⁰. Temat ten zresztą kontynuowano w II połowie XX w.; pojawia się także w ikonografii współczesnej. Jednym z przykładów jest *Ognisko cygańskie* Jerzego Potrzebowskiego (II połowa XX wieku), na którym naga do pasa Cyganka z tamburynem w dłoni, w spódnicy odsłaniającej biodra, tańczy przy akompaniamencie gitarzysty i skrzypka. Przyglądają się temu szczerze zakryte – na zasadzie kontrastu – starsze Cyganki³¹. Bardzo rzadkie jest przedstawienie Żurowskiego (?) *Cyganki w kąpielu*, pokazujące miłość dwóch

²³ *Portret Cyganki*, Feliks Wygrzywalski, olej na płótnie, I poł. XX w., własność: Muzeum Okręgowe w Tarnowie, repr. *Romowie w sztuce*, katalog z wystawy, Willa Decjusza, Kraków 2012.

²⁴ *Portret dwóch młodych Cyganiek*, Alojzy Majcher, olej na płótnie, I poł. XX w., własność: Muzeum Okręgowe w Tarnowie, repr. *Romowie w sztuce*, katalog z wystawy, Kraków 2012.

²⁵ *Cyganka*, Wojciech Weiss, olej na płótnie, I poł. XX w., własność: Muzeum Okręgowe w Tarnowie, repr. *Romowie w sztuce*, katalog z wystawy, Kraków 2012.

²⁶ A. Lubecka, *Tożsamość kulturowa Bergitka Roma*, Kraków 2005, s. 273–276; M. Machowska, *Wzorce przedstawień Cyganów w polskiej ikonografii od połowy XIX do XX wieku* [w:] P. Borek (red.), *O Romach w Polsce i w Europie. Tożsamość, historia, kultura, edukacja*, Kraków 2009, s. 241–284.

²⁷ *Bosanski cigani*, wyd. 48 K. J. Bp, 1917/21 Bc., pocztówka – kolekcja A. Grzymały-Kazłowskiego.

²⁸ *Cyganie serbscy*, wyd. i fot. Arthur Herter, Stuttgart_Gbg., Piarr str. 62, 1918 r. – kolekcja A. Grzymały-Kazłowskiego.

²⁹ *Cyganka*, Franciszek Machniewicz, olej na płótnie, Monachium 1885, fot. – kolekcja P. Lechowskiego, nr 68.

³⁰ http://centrum.pogranicze.sejny.pl/rycina.php?lp=71&session_id=1ee70a2a0629e285e4d26fa97349f338 [odczyt: 25.04.2012].

³¹ *Ognisko cygańskie*, Jerzy Potrzebowski, olej na płótnie, II połowa XX w., własność: Muzeum Okręgowe w Tarnowie, repr. *Romowie w sztuce*, katalog z wystawy, Kraków 2012.

Cyganek-lesbijek lub zwyczaj sprawdzania dziewictwa młodych dziewcząt w kąpielach przez cygańską starszyznę³². Więcej postaci nagich Cyganek pojawia się na fotografiach dokumentacyjnych. Nagie Cyganki spotykamy w obozowiskach, gdzie przygotowują potrawy, siedzą w towarzystwie innych członków rodziny lub wykonują tradycyjne profesje. Do dziś problem tych przedstawień nie został rozwiązany. Niektórzy badacze przekonani są o sprzeczności między cygańskim etosem a odkrywaniem i publicznym pokazywaniem kobiecego ciała. Można ją rozwiązać, przyjmując hipotezę o wywodzeniu się Cyganów z Indii: tamta tradycja pozwala przecież pokazywać obnażone kobiety z niższych kast. W tym czasie sztuka europejska często wykorzystywała motyw nagości kobiet wschodnich, nierzadko kształtując ich niewłaściwy obraz w społeczeństwie³³. Wiadomo jednak, że taniec i muzykowanie nawet współcześnie nie są jednoznacznie oceniane przez Romów; z jednej strony Cyganie są kojarzeni w kulturze popularnej właśnie z tą profesją; z drugiej – wielu z nich uważa swoich muzyków i tancerzy za stojących na samym dole hierarchii. Wciąż niejasne pozostaje dla nas, skąd nagie romskie kobiety w obozowiskach?

Kobiety były przedstawiane także jako wróżbitki. W ikonografii odnajdujemy powtarzający się od średniowiecza topos starej kobiety, czarownicy i wiedźmy o dualnym wartościowaniu: odpychającej i przyciągającej magicznymi umiejętnościami. Cyganki – stare i przygarbione, wsparte na drewnianych kosturach – prezentowano w scenach zaczepiania przechodniów i oferowania im przepowiedni. W najstarszych przedstawieniach wróżenie odbywa się z rąk (np. na rysunku Edwarda Petzolda *Cyganka wróżąca*), później cygańskie kobiety wróżą już z kart³⁴.

Szczególnie interesujące i wartościowe z etnograficznego punktu widzenia są przedstawienia cygańskich profesji, a wśród nich – ukazywanych bardzo realistycznie niedźwiedników. Zawód ten wzbudzał zawsze wielkie zainteresowanie wśród społeczności różnych epok. Zajmujący się nim Cyganie pojawili się na wschodzie Europy najpóźniej w XVI wieku. Już wtedy działały ośrodki tresury zwierząt w różnych regionach Europy. Najbardziej znanym z nich była założona w XVII wieku w Smorgonie na Litwie (obecnie Białoruś) „Akademia Niedźwiedzia”, szczególnie sławna za czasów Karola Radziwiłła w XIX wieku³⁵. Romowie tresowali w niej zwierzęta, a następnie wyruszali z nimi w drogę. Przez długie lata, z pokolenia na pokolenie, przekazywali wiedzę kolejnym niedźwiednikom³⁶. Cyganie-niedźwiednicy znani byli z tresury innych zwierząt, m.in. ptaków, psów, kóz i małp, które także pojawiają się w ikonografii. Tresura zwierząt zaczęła zanikać po II wojnie światowej, ale do dziś sporadycznie spotykamy tę profesję wśród Cyganów nie tylko w Europie Środkowo-Wschodniej i Południowej (Albania, Bułgaria i Rumunia), lecz także w jej

³² *Cyganki w kąpielach*, W. Żurowski (?), drzeworyt na bibule, fot. – kolekcja P. Lechowskiego, nr 40.

³³ *Kobiety islamu* (Women of Islam: Veiling and Seclusion), 2003, reż. Farheen Umar, USA.

³⁴ *Cyganka wróżąca*, Edward Petzold, rysunek ołówkiem, 1860, fot. – kolekcja P. Lechowskiego, nr 67; *Cyganka*, Antoni Piotrowski, olej na desce, 1877, fot. – kolekcja P. Lechowskiego, nr 106.

³⁵ R. Kiersnowski, *Niedźwiedzie i ludzie w dawnych i nowszych czasach. Fakty i mity*, Warszawa 1990.

³⁶ J. Ficowski, *Cyganie w Polsce. Dzieje i obyczaje*, Warszawa 1989.

części zachodniej. Temat Cyganów z niedźwiedziem pojawił się m.in. na pocztówce *Niedźwiednicy*, wydanej w Dreźnie w roku 1915, na której Cyganie z Rumunii noszą charakterystyczne, czarne czapki i tradycyjne, popularne w tych stronach kozuchy. Pod nimi widnieją białe, ludowe koszule i szerokie, nabijane ćwiekami pasy – oznaki mocy. W dłoniach trzymają instrumenty, przede wszystkim tamburyny, w których takt zwierzęta tańczyły, oraz kije, służące do kierowania zachowaniem niedźwiedzi³⁷. Zdarzają się także przedstawienia, na których ta grupa Cyganów jest ukazana nie tylko z niedźwiedziem, lecz także z tresowanymi małpami, nierzadko przebranymi w kobiece stroje (np. na fotografii Szabo Imre z Węgier Cygan z tamburynem i tresowaną małpką na łańcuchu wykonuje swoje cudaczne, ale jakże popularne wśród ludu przedstawienie)³⁸.

Wśród zawodów w ikonografii spotykamy także Kelderasy przy wyrabianiu miedzianych naczyń.³⁹ Ta romska grupa językowo-etniczna – ukształtowana prawdopodobnie na historycznych terenach Mołdawii i Wołoszczyzny, skąd na przełomie XIX i XX wieku rozprzestrzeniła się na większość krajów Europy i obu Ameryk – tradycyjnie zajmowała się kotlarstwem i usługami związanymi z konserwacją naczyń. Ręczna obróbka metali, szczególnie miedzi, była wykonywana w bardzo prymitywnych warunkach. Warsztat kotlarzy mieścił się w dużym namiocie i obejmował kilka młotków różnego typu, kilka szczypiec kowalskich oraz wbite w ziemię kowadło (*dopo*), służące do przekuwania kawałków blachy miedzianej w regularne kształty kotłów, mis i innych przydatnych naczyń. Przez długi czas kotlarstwo należało do intratnych zawodów, a Romowie byli uważani za najlepszych fachowców w tej dziedzinie. Wyrabiali kotły oraz m.in. misy, patelnie, dzbany, kazany do produkcji śliwownicy. Romscy kotlarze wykorzystywali znane tylko sobie techniki. Sproszkowana cyna, stosowana do bielenia, musiała być specjalnie przygotowana. Praca należała do bardzo szkodliwych ze względu na opary kwasów, używanych w trakcie cynowania. Wykonywana w warunkach niedających żadnej ochrony, stanowiła przyczynę wielu chorób. Proces cynowania – zwany również bieleniem – utrzymywany był w tajemnicy. Możliwe, że wywodził się on, podobnie jak samo kotlarstwo, jeszcze z Indii, gdzie traktowano go jako zabieg magiczny mający „oczyścić” pobielane naczynia. Artystów i fotografików XIX i XX wieku musiała fascynować niezwykle barwna powierzchowność Kelderasy, tajniki pracy strzeżone przed obcy mi, sięgające tradycji starożytnych Indii, a także nomadyczny styl życia.

Na wizerunkach utrwalono także kowali i ich dawne, zazwyczaj przenośne kuźnie, z którymi wędrowali po kraju. Często instalowali je na skrzyżowaniu dróg lub w pobliżu karczm. Wewnątrz znajdowało się palenisko, miech, kowadło, kleszcze, młotki o różnej wielkości i przeznaczeniu. Mimo prymitywnych narzędzi – za kowadło służył kamień – potrafili wykonywać przedmioty i narzędzia potrzebne w go-

³⁷ *Niedźwiednicy*, Dresden 55398, 1915 r. – kolekcja A. Grzymały-Kazłowskiego.

³⁸ *Vandor majomtancoltato bulgar cigany*, Szabo Imre, foto 1905, fot. – kolekcja P. Lechowskiego.

³⁹ *Wędrowni Kelderasz*, litografia, przed 1905 r. – kolekcja A. Grzymały-Kazłowskiego; *Kelderasz przy pracy (Mołdawia)*, fot. Chevalier, ok. 1915 r. – kolekcja A. Grzymały-Kazłowskiego.

spodarstwie – gwoździe, noże koziki (słynne cyganki), okucia drzwi i okien, zawiasy, zamki, kraty, ogrodzenia, bramki, uchwyty do skrzyń i kufrów. Robili także siekiery, pługi, motyki, sierpy, babki do klepania kosy, widły, krzesiwka, kaganki, które znajdowały wielu nabywców wśród chłopów. Zajmowali się również wyrobem podków oraz podkuwaniem i pielęgnacją kopyt końskich. Potrafiliby wykonać misterne ozdoby: kolczyki, pierścionki, a nawet instrument muzyczny – drumlę.

Rzadko spotykane są przedstawienia łyżkarzy czy wyrabiaczy koryt, którzy wędrowali i sprzedawali swoje wyroby⁴⁰. Prawdopodobnie była to grupa Cyganów, która wyodrębniła się z rudarzy złotników, działających na terenie Mołdawii i Wołoszczyzny, zajmujących się przerabianiem rud metali i poszukiwaniem złota. Gdy surowców tych zaczęło brakować, część Romów przestawiła się na wyrób przedmiotów drewnianych⁴¹. Bardzo ciekawe są także przedstawienia Cyganów z marionetkami, odwołujące się do popularnych na Bałkanach ulicznych teatrzyków. Romowie ci własnoręcznie wyrabiali małe kukielki i organizowali uliczne spektakle; dziś jeszcze można ich niekiedy spotkać w Bułgarii⁴². Rzadkim przedstawieniem są szczurołapy, którzy chodzili z drewnianymi klatkami lub skrzynkami głównie po wsiach i miastach zachodniej Europy i najmowali się do pracy jako łapiący szczury.

W ikonografii Cyganów zdarzają się również przedstawienia odnoszące się do obrzędowości. Nie są one częste, ale mamy nadzieję, że wraz z pogłębianiem tematu trafimy na większą reprezentację tej tematyki. Dotyczą one obrzędowości dorocznej, przede wszystkim największych świąt chrześcijańskich (Boże Narodzenie). Spora-dycznie pojawia się obrzędowość rodzinna, m.in. wesele czy cygański pogrzeb. Widzimy go np. na rysunku Antoniego Piotrowskiego, na którym młoda panna z Bułgarii, zgodnie ze zwyczajem miejscowym, stoi w otoczeniu rodziców, w tradycyjnej koronie – wieńcu na głowie⁴³. Bardzo rzadkie jest przedstawienie cygańskiego wesela Henryka Pillatiego, na którym tańczą przed namiotem zaproszeni goście, a o dziewictwie młodej panny zaświadcza prześcieradło zawieszona na tyce namiotu⁴⁴. Pogrzeb widzimy z kolei na obrazie *Cygański pogrzeb w Siedmiogrodzie*, który prezentuje wnętrze kościoła i wiernych, żegnających zmarłego⁴⁵. Ze względu na sposób

⁴⁰ *Wyrabiacz koszyków*, Kunstanstalt Jos. Drotleff, Hermannstadt, 1916, nr 407 – kolekcja A. Grzymały-Kazłowskiego; *Czigany kovacsok – Löffel-Zigeuner*, kolekcja A. Grzymały-Kazłowskiego; *Cygan koszykarz*, 1901 r. – kolekcja A. Grzymały-Kazłowskiego; *Czigány kovácsok – Loeffel Zigeuner*, B.H. Budapest, b.r.w., Cyfrowa Mediateka Pogranicza, http://centrum.pogranicze.sejny.pl/poczt.php?lp=8300&session_id= [odczyt: 10.05.2012].

⁴¹ *Elemente de istoria și cultura romilor*, <http://www.scrivube.com/istorie/ELEMENTE-DE-ISTORIA-SI-CULTURA134131015.php> [odczyt: 10.05.2012].

⁴² *Zigeuner – Puppenspiel zu Mahale*, autor nieznan, rycina czarno-biała, drzeworyt, 1877, Cyfrowa Mediateka Pogranicza, http://centrum.pogranicze.sejny.pl/rycina.php?lp=646&session_id= [odczyt: 10.05.2012]

⁴³ *Wesele cygańskie w Sofii*, Antoni Piotrowski, rys. piórką, fot. – kolekcja P. Lechowskiego, nr 79.

⁴⁴ *Obóz Cyganów*, Henryk Pillati, repr. „Tygodnik Ilustrowany”, Warszawa 1873, nr 295, s. 89, fot. – kolekcja P. Lechowskiego, nr 18.

⁴⁵ *Cigánsky pohreb*, Karol Ondreička, 1933, olej, Slovenska národná galéria v Bratislave, pocztówka – kolekcja P. Lechowskiego, bez numeru.

przedstawienia nawet uważna analiza nie pozwoliła dotychczas ustalić, jakiego wyznania jest to pogrzeb. Inaczej namalował ten obrzęd Słowak Karol Ondreičk w roku 1933; na *Cygańskim pogrzebie* zgromadzona przed domem wokół trumny zmarłego cygańska rodzina dokonuje wraz z księdzem ostatniego pożegnania⁴⁶. Bardzo rzadkie są przedstawienia zabaw cygańskich dzieci, takie jak na pocztówce z Węgier, na której młoda dziewczyna pogania związane sznurkiem nagie lub odziane w łachmany koniki – dzieci⁴⁷. Rzadkie wypadki utrwalania obyczajowości w ikonografii, a także przewaga ujęć artystycznych nad dokumentacyjnymi może wynikać z niedopuszczenia „obcych” do „wnętrza” romskiej kultury?

W zbiorach polskich znajdują się także ilustracje sytuacji społecznej Cyganów, związanej przede wszystkim z biedą oraz indywidualnym i zbiorowym żebractwem. Warto jednak wspomnieć, że w tradycji europejskiej żebractwo było początkowo sankcjonowane religijnie i wspierane przez Kościół chrześcijański; w katolicyzmie i prawosławiu stanowiło nawet element składowy liturgii pogrzebowej. Dla społeczeństwa europejskiego jałmużna była i jest rytualną formą odkupienia za grzechy. W tradycji prawosławnej i greckokatolickiej zwyczaj ten zachował się do dziś. Do zachwiania tego przekonania w Europie Zachodniej przyczyniło się powstanie protestantyzmu i wiara w predestynację człowieka, który jedynie dzięki pracy osiągnie zbawienie. Przedstawienia Cyganów nawiązują więc do europejskiej ikonografii żebractwa i jałmużnictwa, tylko w rolach głównych darczyńców – bohaterów spektaklu – średniowiecznych władców zastąpili arystokraci i mieszczaństwo, a także mnisi lub księża. Żebrzący Cyganie przedstawiani są zazwyczaj w łachmanach, boso lub nadzy. W stylizacji ciała eksponuje się wszelkie ułomności i choroby, czyli elementy, które w świadomości wiernych kojarzą się z ascetyzmem lub biedą i budzą litość. Dobrym przykładem jest drzeworyt *Na plebani*⁴⁸, skomponowany na zasadzie kontrastu biesiadujących mnichów z żebrzącą cygańską rodziną⁴⁹.

W drugiej połowie XIX wieku pojawiają się ilustracje wypędzania Cyganów. W tym okresie żebractwo zmieniło charakter – przestało być elementem religijnym, stając się niepożądane społecznie. Źródłem tego zjawiska można się dopatrywać w nasilającym się rasizmie w Niemczech oraz w polityce dworu Habsburgów, dążących do asymilacji Cyganów z miejscową ludnością. Cyganie, podobnie jak Żydzi, zostali naznaczeni jako rasa niższa, zagrażająca kulturze europejskiej. W tym nurcie mieści się *Nakaz wydalenia*⁵⁰ G. Rony z Niemiec (1874 r.) czy podobny w wymowie drze-

⁴⁶ Cyfrowa Mediateka Pogranicza http://centrum.pogranicze.sejny.pl/rycina.php?lp=745&session_id=1ee70a2a0629e285e4d26fa97349f338 [odczyt: 5.06.2012].

⁴⁷ Cyfrowa Mediateka Pogranicza http://centrum.pogranicze.sejny.pl/rycina.php?lp=84&session_id=1ee70a2a0629e285e4d26fa97349f338 [odczyt: 5.06.2012].

⁴⁸ *Im Pfarrhof*, z obrazu U. van der Benne, Karleberg & Oertel H. Gedan, drzeworyt czarno-biały, 1881, Cyfrowa Mediateka Pogranicza, <http://centrum.pogranicze.sejny.pl/img/ryciny/188.jpg> [odczyt: 5.06.2012].

⁴⁹ Karleberg & Oertel H. Gedan, 1881.

⁵⁰ *Nakaz wydalenia*, G. Rony, 1874, Cyfrowa Mediateka Pogranicza, http://pogranicze.sejny.pl/cyganie_spis_pocztowek,91-1,12452.html; <http://centrum.pogranicze.sejny.pl/img/ryciny/183.jpg> [odczyt: 5.06.2012].

woryt *Przerwane przedstawienie* W. Schnautzela z roku 1873, na którym niemiecka żandarmeria przerywa występy Cyganów z psami, niedźwiedziami i małpami⁵¹.

Świat cygańskiej kultury przedstawiony w polskich zbiorach ikonograficznych jest niezwykle różnorodny, barwny i ciekawy. Różnorodność tematyki odzwierciedla bogactwo i specyfikę romskiej kultury w kontekście dwudziesto- i dziewiętnastowiecznej Europy. Ikonografia nie tylko dokumentuje rzeczywistość tamtych czasów, lecz także kreuje świat przedstawień tej grupy w wyobrażeniach społeczności różnych krajów europejskich. Dla współczesnego odbiorcy granica między nimi jest płynna, a jej interpretacja w świetle współczesnej antropologii obrazu wynika z zastosowanej metody. W przyszłych rozważaniach warto podjąć próbę ukazania, jak kreowany jest świat Cyganów w różnych sztukach plastycznych – na obrazach, grafikach, rysunkach, pocztówkach czy fotografiach. Wiele ciekawych informacji mogą przynieść porównania materiału dokumentacyjnego ze współczesnym, pochodzącym z badań terenowych. Pokazują one bowiem, że mimo ogromnych przemian kulturowych w XX wieku i silnych tendencji do ujednoczenia kultur, w Europie wciąż żyją *wędrownie etnosy*, których sposób życia wykazuje wiele wspólnego z wątkami i motywami znanymi z ikonografii z przełomu XIX i XX wieku.

Bibliografia

- Achim V., *Țigani în istoria României*, București 1998.
- Bartosz A., *Romowie w sztuce*, wstęp do katalogu wystawy, Kraków 2012.
- Bartosz A., *Nie bój się Cygana*, Sejny 2004.
- Cormack R., *Malowanie duszy. Ikony, maski pośmiertne i całuny*, tłum. K. Kwaśniewicz, Kraków 1999.
- Czacki T., *O Cyganach* [w:] *Dziela*, t. III, Poznań 1945.
- Daniłowicz I., *O Cyganach: wiadomość historyczna, czytana na posiedzeniu publicznym Cesarskiego Uniwersytetu Wileńskiego, dnia 30 czerwca 1824 roku przez Ignacego Daniłowicza, z dodaniem wyrazów i wzorów odmian gramatycznych języka tego narodu*, Wilno 1824.
- Elemente de istoria și cultura romilor*, <http://www.scribub.com/istorie/ELEMENTE-DE-ISTORIA-SI-CULTURA134131015.php> [odczyt: 10.05.2012].
- Ficowski J., *Cyganie w Polsce. Dzieje i obyczaje*, Warszawa 1989.
- Freedberg D., *Potęga wizerunków. Studia z historii i teorii oddziaływania*, tłum. E. Klekot, Kraków 2005.
- Geremek B., *Świat „opery żebraczej”. Obraz włóczęgów i nędzarzy w literaturach europejskich XV–XVII wieku*, Warszawa 1989.
- Głuziński J., *Cyganie* [w:] *Kalendarz Polski*, Warszawa 1865.
- Głuziński J., *Król cygański i Akademia Niedźwiedzia* [w:] *Kalendarz Polski Ilustrowany J. Jaworskiego*, Warszawa 1867.
- Joeffrey I., *Jak czytać fotografię. Lekcje mistrzów fotografii*, Kraków 2009.
- Kiersnowski R., *Niedźwiedzie i ludzie w dawnych i nowszych czasach. Fakty i mity*, Warszawa 1990.

⁵¹ *Przerwane przedstawienie*, W. Schnautzel, 1873 r., Cyfrowa Mediateka Pogranicza, <http://centrum.pogranicze.sejny.pl/img/ryciny/183.jpg> [odczyt: 5.06.2012].

- Kobiety islamu* (Women of Islam: Veiling and Seclusion), 2003, reż. Farheen Umar, USA.
- Kocój E., *Świątynie, postacie, ikony. Malowane cerkwie i monastera Bukowiny Południowej w wyobrażeniach rumuńskich*, Kraków 2006.
- Kocój E., Lechowski P., *Cyganie w Rumunii (z dziejów tematu w wiekach XV–XIX)* [w:] St. Jakimowska, E. Wieruszewska (red.), *Wę wspólności narodów i kultur. W kręgu relacji polsko-rumuńskich. Materiały z sympozjum*, Suczawa 2008, s. 374–387.
- Lubecka A., *Tożsamość kulturowa Bergitka Roma*, Kraków 2005.
- Machowska M., *Paradoksy cygańskich kolekcji muzealnych* [w:] P. Kowalski (red.), *O granicach i ich przekraczaniu*, Opole 2004, s. 99–115.
- Machowska M., *Wzorce przedstawień Cyganów w polskiej ikonografii od połowy XIX do XX wieku* [w:] P. Borek (red.), *O Romach w Polsce i w Europie. Tożsamość, historia, kultura, edukacja*, Kraków 2009, s. 241–284.
- Mróz L., *Dzieje Cyganów-Romów w Rzeczypospolitej XV–XVIII w.*, Warszawa 2001,
- Narbutt T., *Rys historyczny ludu cygańskiego*, Wilno 1830.
- Niedźwiedz A., *Obraz i postać. Znaczenia wizerunku Matki Boskiej Częstochowskiej*, Kraków 2005.
- Nikitorowicz J., *Grupy etniczne w wielokulturowym świecie*, Gdańsk 2011.